

PERSPEKTIVE
IMPLEMENTACIJE
EVROPSKIH
STANDARDA U PRAVNI
SISTEM SRBIJE

KNJIGA 4

ZBORNİK RADOVA

Priredio
Prof. dr Stevan Lilić

BEOGRAD, 2014

Lektor i korektor

Irena Popović

Tehnički urednik

Zoran Grac

Korice

Marija Vuksanović

Priprema i štampa

Dosije studio, Beograd

ISBN 978-86-7630-469-1

Tiraž

300

Adresa redakcije

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
Centar za izdavaštvo i informisanje
Bulevar kralja Aleksandra 67
Tel./faks: 30-27-725, 30-27-776
e-mail: centar@ius.bg.ac.rs
web: www.ius.bg.ac.rs

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
340.137(4-672EU:497.11)(082)

PERSPEKTIVE implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije : zbornik radova. Knj. 4 / priredio Stevan Lilić. – Beograd : Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, 2014 (Beograd : Dosije studio). – 355 str. ; 24 cm. – (Biblioteka Zbornici)

Na spor. nasl. str.: Perspectives of Implementation of European Standards in Serbian Legal System. – Tekst lat. i ćir. – Tiraž 300. – Str. 9–10: Predgovor / urednik ; Forward / editor. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Summaries.

ISBN 978-86-7630-469-1

1. Лилић, Стеван [уредник] [аутор додатног текста]

а) Право – Хармонизација – Европска унија – Србија – Зборници

COBISS.SR-ID 212155404

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ФЕНОМЕНОЛОГИЈЕ ОСТРАКИЗМА ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА У СРБИЈИ

Апстракт

Освећљавајући пројект интелектуалаца у Србији, аутор је прво указао на феномен остракизма интелектуалаца који је дубоко укоренjen у српској традицији. На тај остракизам накалемио се болшевички антиинтелектуализам који је системски и систематски вршио немирање јавне државе, независне уметности и слободне мишљења. У периоду од 1945. до краја деведесетих година, у Србији и Југославији је на делу био политички систем у којем је технологија политичке репресије била добро осмишљена – комплексна и деловорна. Идејно-политичка основа те репресије била је ригидна комунистичка идеологија, културне Титове личности, те деловање партије и друштвених организација. Инструментне политичке репресије чинили су војска и полиција, као инструментне силе и службе државне безбедности. Нормативнојавни оквир политичке репресије оствариван је кривичнојавним законодавством и инструментализацијом јавног живота. Освећљена су четири типа пројекта интелектуалаца: (1) пројект народних непријатеља, (2) суђење за деликт мишљења, (3) забране књижевности, новина, часописа, позоришних представа, филмова и ТВ емисија и (4) културно-политички случајеви. Будући да су узроци, садржина и јавне манифестације поменутих случајева политичке репресије и пројекта интелектуалаца у Србији недовољно истражени у нашој друштвеној науци, аутор се залаже за критичко преиспитивање ауторитарних аспеката прошлости српског друштва и културе и за ново критичко вредновање наше савремене политичке и културне историје. Он сматра да је остракизам интелектуалаца непримерен модерном друштву знања, научно-техничкој професији, слободи, демократији и владавини јавности. Присуство аутономног, критичког интелектуалаца у модерном јавном животу кључ је слободи и демократији. Стога избор зналаца и расуло интелектуалног кадра моћу имају кобне последице за судбину наше државе.

Кључне речи: Политичка репресија у Србији. – Антиинтелектуализам. – Остракизам интелектуалаца. – Деликт мишљења. – Забрана уметничких и научних дела. – Издаја и аутокомпромисија интелектуалаца.

* Др Јовица Тркуља, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду. Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Перспективе имплементације европских стандарда у јавни систем Србије (179059)*, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

1. – У најширем смислу, остракизам је у старој Грчкој означавао гласање црепићем да би се одлучило о прогонству на одређено време оних истакнутих грађана за које се сматрало да су опасни за државну заједницу. Временом су се искристалисала два основна значења термина „остракизам”: „(1) суд грађана у старој Грчкој који је осуђивао потенцијалне угрожаваоце власти на привремено прогонство из Атине; (2) политичка идеологија у тоталитарним друштвима која се залаже за прогон неподобних особа из јавног живота; јавни презир, бојкот.”¹

У античкој Атини остракизам је политичка мера која је првобитно била уперена против људи који су желели да врате тиранију или да на неки други начин подрију државу. Та мера се убрзо претворила у средство политичког разрачунавања међу неистомишљеницима. Аристотел у свом *Устава атинском* пише да је институт остракизма увео атински законодавац Клистен 508/7. год. пре н. е. и да је почео да се примењује 487. год. пре н. е.² Примењиван је против оних грађана који су својим великим утицајем угрозили демократију у полису.

Одлуку о остракизму доносила је еклесија, народна скупштина у античкој Атини коју су чинили сви слободни грађани. Чланови еклесије су на комадићу црепа – остракону (грч. *остракон*: глинени цреп) исписивали име суграђанина који је, по њиховом мишљењу, требало да буде протеран. Као разлози за остракизам најчешће су помињани утицај на суграђане, али и расипништво, корупција, безбожништво, „кварење омладине” и сл. Одлука је доношена уколико је 6.000 грађана гласало за прогон. Остракизовани је морао да напусти град у року од десет дана. Одлазио је у иностранство где је остајао пет до десет година. Није се сматрао нечасном особом и задржавао је своју имовину и грађанска права. Одлука о помиловању остракизованог доношена је на сличан начин.³

У античкој Грчкој остракизам није често примењиван, а случајеви помиловања били су релативно чести. У периоду од 487. до око 415. год. пре н. е. може се говорити о десетак случајева остракизма, при чему су сви протерани 488–481. год. пре н. е. опозвани у Атину да би грађани успоставили „свето јединство” у време Ксерксовог похода из 480. Многи истакнути политичари су помоћу остракизма успевали да се реше својих најопаснијих противника и да учврсте политички положај. Тако је, на пример, Темистокле остракизмом из Атине протерао Аристиду, вођу умерене струје која се супротстављала напредовању демократије (483. год. пре н. е.). Историчари су забележили да је установа слична остракизму постојала у V веку пре н. е. у Сиракузи под именом *хе-*

1 Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник стараних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад 2007, стр. 866.

2 Аристотел, *Устава атински*, Предговор, превод и напомене Петар Јевремовић, Плато, Београд 1997.

3 www.istorijskabiblioteka.com/art:ostrakizam

шализам (грч. *πεταλισμός*, према *πέταλον*: лист, јер се гласало на листу маслине).⁴

Вешти политичари су успевали да манипулишу остракизмом, тако да је он све чешиће изазивао негодовање народа. Тако, на пример, Плутарх пише да је прогон Хипербола у Атини изазвао огорчење народа, јер се јасно показало да различите политичке струје лако могу да манипулишу остракизмом као политичким оружјем. Пошто се од остракизма тако направила „поруга и подсмех”, Атињани су временом одбацили тај поступак.⁵ Упркос томе, закон о остракизму је остао на снази и током IV века пре н. е.

2. – У овом раду се заступа теза о остракизму интелектуалаца у Србији – неповерењу и најгорем односу Срба према својим најобразованијим и најумнијим људима, које су из различитих разлога често омаловажавани, маргинализовани и прогањани. Под њим се подразумевају различити начини и облици прогона интелектуалаца у српској савременој историји.

Смисао овог појма у античкој Грчкој није истоветан са значењем које му се придаје када говоримо о положају интелектуалца у савременом друштву. Стога би генезу и промену значења тог појма у савременој култури требало развити и прецизније одредити. У нашој савременој култури постоје примери попут Сократа, они који нису хтели да напусте своју Атину, али и они који су попут Аристотела прихватили да буду прогнани на одређено време или вечно, да се Атина, како је то говорио Аристотел, не би два пута огрешила о филозофију. Код нас постоје они који су себе сматрали дисидентима, али и они који никако нису желели да се њихова интелектуална позиција тако тумачи, иако су били жестоко супротстављени ауторитарном режиму. Постоје примери интелектуалаца, и домаћих и страних, који су постали кудикамо значајнији када су анатемисани него пре тога.

Из тих разлога, питање остракизма је много сложеније него што се то чини на први поглед и тек предстоји напор да се то питање истражи и теоријски утемељи. Овај рад је скроман прилог истраживању феноменологије остракизма интелектуалаца у Србији.

1. ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА ПРОГОНА ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА У СРБИЈИ

1. – Остракизам интелектуалаца је дубоко укореван у српској традицији. У нашој историји, од Растка Немањића и турског доба до данашњих дана, српска духовна елита је плаћала данак непослушности. Репресија домаће и стране окупационе власти низала се једна за другом,

4 Исто.

5 Плутарх, *Атински државници*, Избор из Упоредних животописа, превод с оригинала, увод и коментар Милоша Н. Ђурића, Просвета, Београд 1950.

у континуитету. Тешко је рећи која је власт у томе била ревноснија, а који прогони српских умова већи и погубнији. У том контексту даровитост се јавља као друштвена стигма. У нашој културној традицији, духовне елите су попримале обележја „интелектуалне секте”. Њиховим животом и стварањем управљали су властодршци и политички моћници, а не личне вредности и надарености. Због тога су у повести српског народа многи надарени појединци остракизовани. Прогоњени од власти и политичких моћника, они су губили борбу с медиокритетима који су вазда играли значајну улогу у друштву, посебно у култури. Тако се ствара ситуација да даровити појединци нису у потпуности прихваћени од друштва (елите), што „представља стигму или нарушени идентитет”.⁶

Два су кључна разлога за то. Први разлог је у чињеници што свака власт зазире од аутономних, критичких интелектуалаца, који су увек изазивали и данас изазивају подозрење и страх моћника. Они у таквим умовима виде неку врсту „субверзије” и зато не бирају средства да их маргинализују, онемогуће да стварају, јавно делују и, ако је потребно, и униште. Стога није случајно да и савремена технологија моћи у Србији почива на послушности, на владавини медиокритета, као и на ширењу страха од изузетности даровитих духова. Други разлог је везан за трагичну чињеницу да су непријатељи српског народа и освајачи његове државе од Косовске битке 1389. до нашег времена систематски уништавали духовну аристократију српског народа. Он је опстајао захваљујући бунама, устанцима, хајдуцима – дакле, онима који су били у стању „стићи, утећи и на страшном месту постојати”. Духовни делатници су били у другом плану. Прогоњени и маргинализовани, они су далеко од очију народа, најчешће у манастирским ћелијама, факултетским семинарима, библиотекама и атељеима, посвећено обрађивали своје духовне парцеле и били непризнати, често стигматизовани, понижени и презрени.

У таквом историјском контексту, за разлику од других европских народа који имају самосвест о значају и вредности своје духовне елите, српски народ, нажалост, у својој тегибној повести ту свест није успео да стекне. Отуда није случајно што у његовом језику термини „филозофирати” и слични изрази из интелектуалног речника имају пејоративно значење.

Када пажљиво анализирамо све периоде репресије од устаничких дана до данас, запазићемо да је у свима њима константа био прогон аутономних интелектуалаца у различитим областима. Након Другог светског рата на остракизам интелектуалаца, који је био дубоко укореван у Србији, накаленио се *большевички антиинтелектуализам*, на челу с Комунистичком партијом као колективним интелектуалцем и страхом, одбојношћу, чак и мржњом према аутономним интелектуалцима. Њего-

6 Erving Gofman, *Stigma*, Mediterran Publishing, Novi Sad 2009, стр. 133–134. Према Гофмановом мишљењу, „стигматизација представља друштвени процес етикетирања свих оних група, као и њихових појединаца који се разликују од нормалности већине у свом друштвеном окружењу, а управо то окружење конструише друштвену прихvatљивост ма која год различитост била у питању”.

ве манифестације су веома различите: од енормног девалвирања и потцењивања интелектуалног рада и услуга, до повремених антиинтелектуалних удара из центара политичке моћи по аутономној интелигенцији.

Главни фактори и детерминанте који су предодредили репресивност друштва у том периоду били су следећи: (1) идеолошко-револуционарни фактори, (2) ратни услови, (3) недемократско социјално-политичко наслеђе, (4) спољнополитички притисци, (5) снага отпора револуцији, (6) културно-антрополошки и цивилизацијски фактор. Ипак, преодминантан био је идеолошко-револуционарни чинилац. Презети идеолошки и практични модели, лењинистичко-стаљинистичке теорије и праксе, подразумевали су систематску репресију и насиље како приликом преузимања власти, тако и у одржавању и промени друштвеног система.⁷ Стога су различити облици политичке репресије према интелектуалцима били на делу све време владавине комунизма у Србији, а практикују се у измењеном облику до данас.

Као идејно-политичка основа и правни оквир за бољшевички антиинтелектуализам послужио је институт деликта мишљења, који се у огољеном виду први пут појавио у Лењиновом писму Курском од 17. маја 1922. године. У том писму Лењин је понудио модел који „принципијелно и политички веродостојно (а не само правнички уско) отворено истиче и афирмише становиште које мотивише суштину и оправдање терора, његову неопходност”⁸ Југословенски комунисти су доследно примењивали ту „Лењинову скицу”: после рата су стрељали и прогонили као „непријатеље народа” бројне припаднике грађанске класе и противнике Комунистичке партије Југославије. Потом су до краја своје владавине системски и систематски прогонили политичке неистомишљенике комунизма. Све то су настојали да увију у одговарајућу правну форму.

2. – У периоду од 1945. до краја деведесетих година у Србији и Југославији на делу је био политички систем у којем је технологија политичке репресије била добро осмишљена – комплексна и делотворна. Она се одвијала у троуглу: (1) ригидна комунистичка идеологија, (2) репресивни војно-полицијски апарат и (3) инструментализација кривичноправног законодавства и правосуђа.⁹

7 Срђан Цветковић, *Између срја и чекића 2: Рејресција у Србији 1953–1985*, Службени гласник, Институт за савремену историју, Београд 2011, стр. 663.

8 „Друже Курски! Као допуну нашег разговора шаљем Вам скицу допунског параграфа Кривичног законика. То је само скица, која, наравно, захтева сваку обраду и прераду. Основна мисао је, надам се, јасна без обзира на све недостатке скице: отворено истаћи принципијелно и политички веродостојно (а не само правнички уско) становиште које мотивише суштину и оправдање терора, његову неопходност, његове границе. Суд не треба да искључи терор: обећати то била би самообмана, већ га треба образложити и озаконити принципијелно, јасно, без лажи и улепшавања. Треба дати што шире формулације, јер ће тек револуционарна савест одредити мање или више шире примене у пракси.“ (Лењиново писмо Курском од 17. маја 1922)

9 Срђан Цветковић, *Између срја и чекића 2: Рејресција у Србији 1953–1985*, стр. 63–178.

Према многим својим обележјима, држава ФНРЈ/СФРЈ била је партијска, антиправна држава у којој није било правне контроле власти, демократске и аутономне јавности, правне сигурности, у којој је доминирала нерационална и прескупа бирократија, владао правни релативизам и потпуно игнорисање природног права итд. У њој су разорене све претпоставке правне државе либертерске провенијенције и устоличен деционизам у праву, макијавелизам у политици и елементи терора у власти. Тиме је отворен широк пут за репресију према опозицији и противницима режима. Први на удару су се нашли аутономни критички интелектуалци.

На основу карактеристика комунистичког правно-политичког поретка и специфичности у историји социјалистичке Србије/Југославије, могуће је разликовати четири периода са становишта репресивности: (1) прогон непријатеља народа и државе (1944–1952), (2) прогон унутрашњег непријатеља (1953–1968), (3) прогон непријатеља самоуправљања (1969–1985) и (4) издаја и аутокомпромитација интелектуалаца у транзицији (1986–2000).¹⁰

3. – Гушење стваралачких слобода и прогон интелектуалаца била је честа појава у бившој Југославији, посебно у Србији од краја Другог светског рата па до данашњих дана. Међутим, изостала су озбиљна истраживања узрока, социјално-политичких субјеката, појавних манифестација и конкретних случајева политичке репресије и остракизма интелектуалаца у том периоду. Мало је оних који су се прихватили да шире и дубље испитају и истраже сплет околности који условљава овакву врсту конфликта и репресије.

Од почетка деведесетих година појавили су се поједини аутори који систематски истражују проблеме политичке репресије у Србији. Посебно треба поменути новинаре и публицисте Марка Лопушину и Желимира Кешетовића, који су истраживали цензуру у Србији, адвокате Срђу Поповића и Рајка Даниловића, књижевника Маринка Арсића Ивкова и историчара Срђана Цветковића, који су проучавали политичку репресију и прогон интелектуалца у комунистичкој Србији. Осим њих, тим питањима су се бавили узгред у својим истраживањима и други научници, филозофи, књижевници, правници, публицисти.¹¹ О

10 Опширније о репресији у овим периодима видети у књизи Срђана Цветковића: *Између срја и чекића 2: Репресија у Србији 1953–1985*, Службени гласник, Институт за савремену историју, Београд, 2011.

11 Рајко Даниловић, *Упоишреба нејријашељ: Полијичка суђења 1945–1991. у Југославији*, Ваљевац, Ваљево 1993. (друго, проширено издање: Београд 2002); Срђа Поповић, *Луш у варварсјво*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд 2000; Маринко Арсић Ивков, *Кривична есјетика*; Срђа Поповић, *Последња инсјанца I–III*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд 2003; Срђан Цветковић, *Између срја и чекића 1–2*. Осим њих, значајне књиге и сведочанства о овој теми написали су: Радован Зоговић, *Књижевна суданија*, ауторско издање, Београд 1974; Есад Ђимић, *Полијичка као судбина: прилог феноменологији политичког страдалништва*, Младост, Београд 1982. (друго проширено издање, Стварност, Загреб 1989); Душан М. Бошковић, *Сјановишја у сјору*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије,

разним аспектима политичке репресије и екстремизма, расправљано је последњих година на бројним трибинама, округлим столовима и стручним скуповима. Захваљујући томе, политичка репресија и деликт мишљења у Србији постали су предмет истраживања значајних научних институција у Србији.¹²

У актуелним расправама о садржају, актерима и учинцима преласка из ауторитарног у демократски поредак, тема о интелектуалцима заузима изузетно место и има велики значај. Посебно је спорна и контроверзна улога интелектуалаца у тзв. транзиционим процесима. Многи аспекти противречних процеса транзиције (посебно економски, институционални и социоструктурални) теоријски су сагледавани и о њима постоји обимна литература. Али то није случај са осветљавањем улоге интелектуалаца у транзицији, и то у двоструком смислу те улоге: како су се и колико они сами мењали у тим променама и колико су својим идејама, професионалним и политичким ангажовањем допринели одређеним позитивним искорацима из претходног друштвеног стања. И најважније, колико су интелектуалци одговорни за регресивне и погубне компоненте тих промена, поготову на подручју Србије и бивше СФРЈ.

4. – Пада у очи да до данас није утврђен ни приближан попис жртава репресије. Тај посао је неопходно обавити не само из научноистраживачких мотива, већ и из етичких, правних и политичких разлога. Јер, такав списак је неопходан када се приступи правном савладавању наше ауторитарне прошлости, исправљању неправди које су нанете жртвама ауторитарних режима и примени Закона о рехабилитацији и Закона о реституцији, које је Народна скупштина Србије донела 2011. године.

У својим истраживањима цензуре у Србији новинар и публициста Марко Лопушина дошао је до податка да је у периоду од 1945.

Београд 1981; Војислав Коштуница, Коста Чавошки, *Сйраначки йлурализам или монизам, обнова и заширање йослерайне ойозиције*, Институт друштвених наука, Центар за филозофију и друштвену теорију, Београд 1983; Љубодраг Димић, *Аиййрой кулйура*, Рад, Београд 1988; Миломир Марић, *Деца комунизма*, Младост, Београд 1988; Марко Лопушина, *Црна књиа. Цензура у Јујославији 1945–1991*, Фокус, Београд 1991; Борислав Михаиловић Михиз, *Аујйобиографйа о друйима, I–II*, БИГЗ, Београд 1993; *Научно наслеђе Правној факултйејта Универзйејта у Београду 1841–1941*, реферати са симпозијума одржаног 9. и 10. априла 1992, приредили Стеван Врачар и Јовица Тркуља, Правни факултат у Београду, Београд 1994; Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истйока и Зајада 1948–1965*, Службени лист СРЈ, Београд 1996; Момчило Митровић, *Изјубљене илузије, йрилози за друшйвену истйорију Србије 1944–1952*, Београд 1997; Олга Московљевић, *Књиа на ломачи*, ИКП Никола Пашић, Београд 1998; Илија Мољковић, *Књијено–политичка огледања*, Београд 1998; Драгољуб Тодоровић, *Књиа о Ђосићу*, Трећи миленијум, Београд 2005.

- 12 Последњих година на Филозофском факултету Универзитета у Београду одбрањено је више магистарских и докторских дисертација о политичкој репресији у Србији. У неколико института политичка репресија је тема више пројекта (Институт за савремену историју, Институт за новију историју, Институт за европске студије, Институт друштвених наука и др.). Најзад, угледни издавач „Службени гласник” је у периоду од 2009. године до данас, у едицији „Отпори и забране”, објавио више књија о прогону интелектуалаца у комунистичкој Србији и Југославији.

до 1991. године забрањено 1.300 наслова (570 књига, 380 новина и часописа, 76 филмова, 70 позоришних представа, педесетак народних и новокомпонованих песама и шлагера, пет изложби слика, неколико радијских и телевизијских емисија, доста карикатура, афоризама). За четрдесет и пет година, на граници Југославије је заплешено 500 дела насталих у емиграцији и иностранству.¹³ У тзв. специјалним фондовима Народне библиотеке Србије и САНУ има 2.500 „ухапшених” наслова – књига које су забрањене и нису издаване читаоцима.¹⁴

Према подацима Желимира Кешетовића, тај број је знатно мањи. Он је истраживао забрану публикација у Србији у периоду од 1945. до 1990. године и констатовао да је укупно забрањено 148 публикација (судски 69, самоуправно 14, политички 65). Од тог броја, књижевних дела је 47, историографских, политичких и сличних публикација 56, научно-теоријских дела 18, остало 27. Разлози забране су: личност аутора или преводиоца (32), неистине, лажне вести, узнемирење грађана и слично (32), национализам или шовинизам (16), други политичко-идеолошки разлози (48), порнографија и морал (4), остало (16).¹⁵

Књижевник Маринко Арсић Ивков сматра да је број забрањених књига које наводе Кешетовић и Лопушина знатно мањи од стварног броја. Спискови које они наводе извесно нису коначни. Он наводи „провокативни податак” да је „међу београдским културним радницима помињана чак и цифра од петнаестак хиљада цензурисаних дела за пола века постојања социјалистичке Југославије”.¹⁶

У својим истраживањима политичке репресије у Србији од 1944. до 1985. године историчар Срђан Цветковић је дошао да сличног закључка као и Марко Лопушина. Најзад, један број прогона интелектуалаца у Србији и Југославији помињу и адвокати Срђа Поповић у књизи *Последња инстинкта* и Рајко Даниловић у књизи *Ујошреба нејријатшеља*.

Полазећи од резултата истраживања ових аутора, у овом раду ћу указати на континуитет, главне типове и случајеве гушења стваралачких слобода и прогона интелектуалаца у Србији од средине четрдесетих до краја деведесетих година прошлог века. У истраживањима различитих случајева и подручја у којима су се спроводили политичка репресија и прогон интелектуалаца у Србији у периоду од 1946. до краја деведесетих година прошлог века, могуће је разликовати следеће четири групе: (1) прогон народних непријатеља, (2) суђење за деликт мишљења, (3) судске забране новина, књига, часописа, филмова и позоришних представа и (4) културно-политички случајеви. Разуме се, ова класификација је условна, несигурна и ризична. С једне стране, њоме нису обухваћене све

13 Марко Лопушина, *Црна књија: Цензура у Југославији 1945–1991*, Фокус, Београд 1991, стр. 20–21.

14 *Исто*, стр. 9.

15 Желимир Кешетовић, *Цензура у Србији*, „Задужбина Андрејевић”, Београд 1998, стр. 92.

16 Маринко Арсић Ивков, *Кривична естетика*, стр. 119.

групе прогона, а с друге стране, између тих група није увек јасна линија разграничења, те се поједини случајеви јављају у више група. Најзад, она обухвата само неке, познате случајеве прогона и забрана. Ипак, она може да послужи у теоријско-методолошким истраживањима прогона интелектуалаца у Србији.

2. ПРОГОН НАРОДНИХ НЕПРИЈАТЕЉА

1. – У периоду од 1944. до 1952. године репресија према аутономним интелектуалцима испољавала се у отвореном, грубом облику. На делу је била изузетна репресивност комунистичког режима који је бескомпромисно учвршћивао своју власт. Као и у свим земљама у којима су комунисти дошли на власт („народне демократије”), и у Србији и Југославији извршен је обрачун са тзв. непријатељима народа и државе. Један од главних метода тог обрачуна и облика притисака на опозицију било је фабриковање државних непријатеља и њихова употреба за пропаганду са циљем јачања унутрашње кохезије и учвршћивања власти.

У првим годинама после рата извршен је обрачун са политичким и класним непријатељима, инструментализацијом антифашизма кажњавањем колабораната и ратних злочинаца на институционалан и већим делом ванинституционалан начин. Тај обрачун је посебно погодио интелектуалце. Реч је, прво, о изгону више десетина универзитетских наставника и сарадника одлуком Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Суда части и других партијско-државних органа. Потом је следила маргинализација и затирање грађанске интелигенције. Најзад, ту је и масован прогон десетина хиљада ибеовца, међу којима је био и велики број интелектуалаца. Тај период репресије започео је пресудом Војног суда Првог корпуса Народноослободилачке војске Југославије, која је објављена на насловној страни листа *Политика* 27. новембра 1944. године. Том драконском пресудом осуђено је на смрт и стрељано 105 грађана Београда, и то само зато што нису симпатисали и подржавали комунисте, који су управо освајали власт, Београд и Србију. Међу тих 105 невиних грађана Београда били су универзитетски професори и културни делатници (Бранко Поповић, сликар, професор Техничког факултета; Илија Пржић, професор Правног факултета; Милош Тривунац, професор; Светислав Стефановић, књижевник; Григорије Божовић, књижевник; Коста Михајловић, директор гимназије у Чачку; новинари Јован Тановић, Велибор Бата Јовановић, Светолик Савић, Душан Глишић, Богдан Симић, Александар Бабовић, Вујица Брковић, Младен Иванић; глумци Александар Цветковић, Јован Танић и Љубомир Васиљевић и др.).¹⁷ У Нишу су стрељана седморица

17 „Саопштење Војног суда Првог корпуса Н.О.В.Ј. о осуђеним ратним злочинцима у Београду, *Политика*, Београд, 27. новембар 1944. На овом списку од 105 стрељаних особа били су стварни сарадници Гестапоа, љотићевци и недићевци, четници, али и виђенији јавни и културни радници. Очигледна је намера нове власти да наметне

глумца Народног позоришта, а у Новом Саду књижевник и новинар Велислав Спасић.

2. – Томе су се убрзо придружиле и пресуде Суда части Универзитета у Београду којима је остварена чистка на Универзитету у Београду, заправо једна од највећих хајки на националну интелигенцију у догађањима историји Србије. У кратком периоду од 5. децембра 1944. до јуна 1945. године, у Србији је на основу одлука Суда части извршен прогон више од шездесет професора и сарадника Универзитета у Београду и угледних српских научника. Они су или удаљени са Универзитета или су удаљени са Универзитета с тим да се њихов предмет преда надлежним судовима.

(1) *Удаљени са факултета*: академик Веселин Чајкановић, редовни професор Филозофског факултета; др Боровоје Д. Милојевић, редовни професор Филозофског факултета; др Реља З. Поповић, редовни професор Правног факултета; др Радослав Грујић, редовни професор Богословског факултета; др Петар Ђорђевић, ванредни професор Богословског факултета; инж. Павле Васић, ванредни професор Техничког факултета; др Адам Лазаревић, ванредни професор Правног факултета; др Бранко Милетић, ванредни професор Филозофског факултета; др Бранислав Миловановић, ванредни професор Филозофског факултета; инж. Никола Обрадовић, ванредни професор Техничког факултета; др Лала Станојевић, ванредни професор Медицинског факултета; Јеремија Митровић, асистент Филозофског факултета.

(2) *Удаљени са Универзитета, с тим да се предмет преда Суду части за суђење ратних српских националних часних*: др Никола Поповић, редовни професор Филозофског факултета; др Хенрик Барић, редовни професор Филозофског факултета; др Михаило Градојевић, ванредни професор Пољопривредно-шумарског факултета; др Јустин Поповић, ванредни професор Богословског факултета; инж. Миодраг Тотих, доцент Пољопривредно-шумарског факултета.

(3) *Удаљени са Универзитета с тим да се предмет преда Државној комисији за утврђивање злочина окупира и њихових помаћача*: др Јосип Бален, редовни професор Пољопривредно-шумарског факултета.

(4) *Удаљени са Универзитета који су одбежали у Немачку због својих „издајничких радова“*: др Вјећеслав Жардечки, редовни професор Филозофског факултета; др Јован Марков, редовни професор Пољопривредно-шумарског факултета; др Иван Свишчев, редовни професор Техничког факултета; др Тихомир Тихомиров, ванредни професор Медицинског факултета; Владислав Вајферт, доцент Филозофског факултета; др Гојко Влајинац, доцент Техничког факултета; Никола Крајински, хон. професор Правног факултета; др Ђоко Слијепчевић, доцент Богословског факултета; др Стеван Иванић, прив. доцент Медицинског факултета; инж. Милосав Васиљевић, прив. доцент Техничког факултета; Алексеј

став да сви они носе исти степен одговорности, те да кажњавање ратних злочинаца инструментализује за обрачун са идеолошко-политичким противницима и класним непријатељем.

Лебедев, редовни професор Техничког факултета; Сергије Трегубов, хон. професор Правног факултета; Александар Попов, хон. наставник Техничког факултета; Симеон Керечки, асистент Техничког факултета; Ђорђе Марјановић, асистент Техничког факултета; Борис Никитин, асистент Техничког факултета; Никола Битенбиндер, асистент Техничког факултета; Григорије Гагарин, асистент Филозофског факултета.¹⁸

Одлуке о удаљавању са Универзитета биле су коначне. Није било другостепеног органа коме се осуђени могао обратити. Жалосно је што су многе оптужбе биле засноване само на идеолошким неслагањима. Брзина којом су одлуке донете већ побуђује сумњу у њихову правичност. У таквој ситуацији се природно рађа сумња да је у неким случајевима такав суд инструментализован за неке обрачуне који, у ствари, нису били проблем Универзитета. Занимљиво је да за четврту групу осуђених једини документ чини списак оних који се из заробљеништва у Немачкој нису вратили у земљу.

О овој чистки на Универзитету у Београду која је трајала у првој години после Другог светског рата, код нас се деценијама ћутало. Универзитет у Београду се још није озбиљно суочио са овом тамном страном своје прошлости. Додуше, Савет Универзитета у Београду формирао је јуна 2008. године Радну групу за припрему извештаја о удаљавању професора Универзитета у Београду 1945. године. Задатак Радне групе био је да: 1) проучи архивску грађу коју је Институт за савремену историју прикупио за потребе Универзитета у Београду, као и остале доступне материјале, 2) истражи околности под којима су, по ослобађању Београда у Другом светском рату, професори Универзитета у Београду испитани пред Судом части, 3) преиспита оптужбе које су против појединих професора изнете, 4) анализира поступак који је вођен, препоруке Суда части државним органима, као и административне мере које су након тога изречене. Нажалост, тај посао до данас није завршен.¹⁹

18 Момчило Митровић, *Изубљене илузије, Прилози за друштвену историју Србије*, Институт за новију историју Србије, Београд 1997, стр. 114–117.

19 Радна група за припрему извештаја о удаљавању професора Универзитета у Београду 1945/46. године формирана је одлуком Савета Универзитета у Београду, број 612-1396/1/08 од 17. јуна 2008. године у саставу: проф. др Момчило Митровић, директор Института за новију историју Србије, проф. др Иван Јурањић, Хемијски факултет, проф. др Леон Којен, Филозофски факултет, проф. др Јовица Тркуља, Правни факултет, и проф. др Слободан Г. Марковић, Факултет политичких наука. Радна група је констатовала да Суд части Универзитета у Београду није судио по правним и демократским начелима, као и да је његова улога била првенствено идеолошка. Радна група сматра да органи Универзитета не могу улазити у правну и политичку ваљаност сваког појединачног поступка вођеног пред тим судом 1944/45. године. Зато је предложено да се на основу свих ових података Савет Универзитета огради од Суда части, изрази извињење према свима који су страдали из идеолошких и политичких разлога и због непостојања коректне процедуре осуди рад Суда части као нелегалан и нелегитиман. Истовремено, треба констатовати да су поједини професори сарађивали са окупационим властима, али да недовољно и неједнако очувана грађа и непостојање фер правне процедуре 1945/46. године не остављају другу могућност него да се све одлуке Суда части оцене као непри-

Осим ових наставника и сарадника удаљених са Универзитета, одлукама Суда части у овом периоду остракизовани су по разним основама и други истакнути интелектуалци: Сава Банковић, професор теологије (Ниш, 1945, Сремска Митровица, 1973); Јосип Кулунџић, позоришни редитељ и писац (Београд, 1945); Жанка Стокић, глумица (1945); Сима Пандуровић, књижевник (1945); Слободан Јовановић, професор универзитета (Београд, 1946); Коста Кумануди, професор универзитета (Београд, 1946, 1951); Ђуро Ђуровић, новинар, публициста (Београд, 1945, 1973); Лазар Марковић, професор универзитета и политичар (Београд, 1946, 1954); Драгић Јоксимовић, адвокат (Београд, 1947); Драгољуб Јовановић, професор универзитета (Београд, 1947); Варнава (Војислав) Настић, епископ (Сарајево, 1948); Борислав Пекић, књижевник (1949); Драгослав Михаиловић, књижевник (Ћуприја, 1950).

3. СУЂЕЊЕ ЗА ДЕЛИКТ МИШЉЕЊА

1. – Као правни основ за репресију и прогон интелектуалаца, служио је деликт мишљења, који треба разликовати од вербалног деликта. *Вербални деликт* је широко заступљен у свим кривичним законима, у свим епохама и свим државама. У њима се вербални деликт третира као право кривично дело, са свим битним елементима кривичног дела. Најкарактеристичнија дела вербалног деликта су кривична дела против части и угледа, као што су: клевета, увреда, изношење личних и породичних прилика, омаловажавање пребацивањем за кривично дело и друго. Као такав, вербални деликт је ушао у кривично законодавство модерних земаља које су узор правне државе и владавине права.

За разлику од наведених примера вербалног деликта, *деликт мишљења* представља одговорност за саму мисао која тек настаје или је настала, без обзира на то да ли је јавно изречена или не и који је повод њеног настанка. Њиме се криминализују само мишљење, лични став, свест о нечему чак и када није објављена. Код деликта мишљења нема кривичног дела нити умишљаја, нема намере да се оно почини. Реч је о личном ставу и погледу појединца на конкретна збивања у земљи, без претензије да се позива или подстиче на обарање власти, на противуставну промену друштвеног и државног уређења, на подривање безбедности земље и сл. Зато се деликт мишљења не сме криминализовати јер се њиме не чини ниједно кривично дело, већ се само изражава субјективни став појединца, што је предуслов за обезбеђивање слободе и демократског поретка једне земље. Зато су антички филозофи и римски правници истакли начело: *Cogitationis nemo poenam patitur* (Мишљење не подноси кажњавање)! Насупрот овом начелу, „у кривичном пра-

---

хватљиво негирање аутономије универзитета. Савет Универзитета у Београду до данас није донео одлуку поводом овог предлога. (Предлог Радне групе за припрему извештаја о удаљавању професора Универзитета у 01 број: 612-2340/9-12, Београд, 27. фебруара 2012. године).

ву од времена римског принципата до апсолутне монархије, позната је установа *crimen laese maiestatis*, која је штитила цара, односно краља и његове доглавнике, а пука вербална ‘повреда величанства’, па чак и сама помисао на увреду, окротно је прогањана, остављајући оптуженог на милост и немилост власти, тј. без икаквих могућности заштите или правних гаранција у кривичном процесу”.²⁰

Иако је институт *crimen laese maiestatis* напуштен у нововековном друштву у правним државама које се заснивају на владавини права, нажалост, неретко су се устоличавали тоталитарни политички режими који су почивали на суђењу људском мишљењу. У том смислу остали су запамћени репресивни закони француских влада из деведесетих година XVIII века, који су остали познати као „злочиначки закони” („*Les lois scelerates*”), затим „Закони против социјалиста” („*Sozialistengesetz*”) у Немачкој 1878, нацифашистички закони тридесетих година XX века у Немачкој, стаљинистички кривични закони у СССР-у, који су преузимани и примењивани у СФРЈ. Репресија је у свим тим случајевима била усмерена против слободе мисли и изражавања, са основном намером да дискредитује „превратничке идеје” као обичан злочин који треба искоренити из друштвеног живота.²¹

Међутим, захваљујући либералним идејама, конституционализацији политичке власти и владавини права, постепено је сазревала свест да се идеје не могу анулирати репресалијама и застрашивањем. Модерна демократска правна држава се разликује од аутократије и деспотизма по томе што признаје разлике у мишљењу и што њихово јавно изражавање не кажњава. После Другог светског рата, у већини демократских земаља прихваћено је начело да *deli d' opinion* (деликт мишљења) не може бити гоњен као други деликти.

Зато је важно правити дистинкцију између вербалног деликта и деликта мишљења.²² За разлику од вербалног деликта, деликт мишљења кажњава све оно што је законом изричито одређено да не потпада под вербални деликт. Ауторитарни и тоталитарни режими су помоћу изопачене, софистичке дијалектике успевали да свако оспоравање њихове страховладе прогласе за непријатељску делатност „против народа и државе” и да га прогоне као субверзивни и кривичноправни чин. Они нису разликовали критичку реч од субверзивног, антидржавног кривичног дела. Разлика је јасна: „увреда и клевета јесу вербални деликт, али нису деликт мишљења; шпијунажа јесте вербални деликт, али није деликт мишљења”.²³ Нажалост, у нашим медијима и публицистици

20 Саопштење Филозофског друштва Србије поводом суђења Михаилу Ђурићу, “*Cogitationis nemo roenam patitur*”, *Филозофија*, бр. 2/1972, Београд.

21 *Исто*.

22 О дистинкцији између вербалног деликта и деликта мишљења аргументовано и документовано пишу адвокат Рајко Даниловић у књизи *Ујошреба нејријашеља – Полијичка суђења у Јујославији 1945–1991*, стр. 84–85. и Срђа Поповић у књизи *Пуј у варварсјиво*, стр. 134–137.

23 Срђа Поповић, *Пуј у варварсјиво*, стр. 136.

не уочава се ова разлика и, по правилу, термин „вербални деликт” употребљава се за појам деликт мишљења.

С тим у вези, деликт мишљења је у комунистичкој Србији и Југославији био основ за производњу непријатеља, за прогоне, хапшења, суђења, осуђивања и упућивања на робију многих аутора научних, филозофских, књижевних и уметничких дела, новинарских и публицистичких текстова и сл.²⁴ У бројним процесима суђења за деликт мишљења тај квазиправни институт коришћен је за дисциплиновање интелектуалних стваралаца у разним областима, уклањање политичких противника, спречавање аутономне критике власти и политичке олигархије. Деликт мишљења је као Дамаклов мач лебдео над свим интелектуалним ствараоцима и јавним делатницима. Уколико би се пак неко и усудио да аутономно, критички и јавно изнесе своје мишљење и у складу с њим дела, следила је репресија (суђење, забране, стварање морално-политички неподобних случајева). Тако је деликт мишљења постао моћно средство „превентивне контрареволуције”, „репресивне толеранције” и контроле.

2. – Најпознатији случајеви суђења интелектуалцима за деликт мишљења у комунистичкој Србији су: Милован Ђилас, политичар и књижевник (Београд, 1955, 1956, 1962); Владимир Дедијер (1955); Александар Павловић (1958); Богдан Крекић (1958); Милан Жујовић (1958); Адем Демаћи, књижевник и новинар (1958, 1964, 1975); Михајло Михајлов, професор и књижевник (1965, 1966, 1974, 1979); Зоран Глушчевић, књижевник и уредник (Београд, 1969); Владимир Мијановић, студент Филозофског факултета (Београд, 1970); Михаило Ђурић, професор универзитета (Београд, 1972); Лазар Стојановић, редитељ (Београд, 1972); књижевници Рожа Шандор, Мирослав Мандић и Ото Толнаи (1972); Љубомир Момчиловић, књижевник (Београд, 1972); студенти Милан Николић, Павлушко Имшировић, Јелка Кљајић, Данило Удовички, Владимир Мијановић, Љиљана Мијановић (Београд, 1972); Славко Богдановић, књижевник (Нови Сад, 1972); Иван Ивановић, књижевник (Прокупље, 1973); Божидар Јакшић, социолог (Сарајево, 1973); Радомир Вељковић, пуковник (Сарајево, 1973); Љиљана Мијановић Јовичић (Београд, 1973); Драгољуб Игњатовић, књижевник и новинар (Ваљево, 1974); студенти Миодраг Стојановић, Зоран Ђинђић (Београд, 1974);

24 „Од нетрпељивости према другачијем мишљењу само је један корак до производње непријатеља. Ту су зачеци поделе на пријатеље и непријатеље, што је стање рата, и што може бити оправдано у односу између држава у ратном стању или у стању припреме за рат. А када то постане уобичајена подела у време мира у једној држави, тада је то најпоузданији знак ауторитарне и недемократске владе и владавине. У једнопартијским друштвима, као што је југословенско од Другог светског рата до 1991. године, овај метод је стриктно примењиван, па је судски прогон, првенствено, као и други видови прогона неистомишљеника, постао обележје тог политичког модела власти. Нема сумње да је у питању био прогон људи са другачијим политичким уверењем и да се, заправо, радило о обрачуну са политичким мишљењем, које је различито од званичног мишљења владајуће партије. Тога су били свесни и прогоњени.” Рајко Даниловић, *нав. дело*, стр. 84.

Срђа Поповић, адвокат (Ваљево, 1975); Јово Илић (Београд, 1979); Мирослав Јосић Вишњић, књижевник (1976); Саво Јовић, свештеник и писац (Тузла, 1980); Момчило Селић, архитекта и књижевник (Београд, 1980, 1980); Радивој Бербаков, сликар (Зрењанин, 1981); Сабит Рустеми, књижевник и Сабедин Халити, уредник (Приштина, 1981); Гојко Ђого, књижевник (Београд, 1981); Павлушко Имшировић (Београд, 1982); Милан Милишић, књижевник (Дубровник, 1983); Војислав Шешел, научни сарадник и публициста (Сарајево, 1984); Процес шесторици – Миодраг Милић, публициста, Владимир Мијановић, публициста, Павлушко Имшировић, социолог, Милан Николић, социолог, Драгомир Олујић, новинар и публициста, Гордан Јовановић, филозоф (Београд, 1984); Милан Младеновић, публициста и књижевник (Београд, 1985); Вицеи Карољ, публициста (Суботица, 1987).

4. ЗАБРАНЕ НОВИНА, КЊИГА, ЧАСОПИСА, ПОЗОРИШНИХ ПРЕДСТАВА, ФИЛМОВА И ТВ ЕМИСИЈА

У обрачуну са аутономним критичким интелектуалцима, ауторитарни режими су најчешће посезали за забраном књига, часописа, позоришних представа, филмова, радијских и телевизијских емисија. Те забране су оствариване, с једне стране, (зло)употребом органа правосуђа и, с друге стране, инструментализацијом или превентивним деловањем редакција, издавачких и уметничких савета, стручних удружења, политичких организација и сл. У истраживању великог броја случајева разних забрана у Србији од 1945. до краја деведесетих, можемо разликовати четири групе: (1) забране књига, (2) забране часописа, новина и листова, (3) забране позоришних представа, (4) забране филмова, ТВ драма и серија.

1. – *Забрањене књије*: Бранко Ђопић, *Јеретишка ѝрича* (1950); Милован Ђилас, *Нова класа* (1957); Живојин Павловић, *Кривудава река*, збирка приповетки (1963); Бошко Новаковић, *Приповедачи II*, хрестоматија приповетки (1964); редакција *Гледишта* избацила текст Небојше Попова о Савезу комуниста (1965); Милош Московљевић, *Речник српској језика* (1966); Драгољуб Голубовић и Живота Милићевић, *Књија о Пенезићу* (1966); Александар Цветковић, *Порука човеку и човечанству* (1967); Растко Закић, *На љућу рану, љућа ѝрава* (1967); Младен Марков, *Вечни сан мрачни свече* (роман је објављен након избацивања неподобних делова, 1967); Чедо Вуковић, *Развође* (1968); Живојин Павловић, *Џијанско ѝробље*, збирка приповедака (1970); Јован Зубовић, *Крајина и Крајишници и Срби у ѝрошлосћи* (1970); Антоније Исаковић, *Трен*, одложено објављивање (1970); Слободан Селенић, *Писмо-ѝлава*, обустављено штампање (1970); Миливоје Мајсторовић, *Биће боље* (1970); Никола Милошевић, *Идеологија, ѝсихологија и сѝваралашѝво*, обустављено штампање (1970); *Документѝација 1–2* (1971), стрип о Марку Краљевићу у *Полиѝикином забавнику* (1971); целокупно друго издање

Портиретиа из историје и књижевности Слободана Јовановића у оквиру Библиотеке „Српска књижевност у сто књига”, спаљено је или уништено на машини за резање и прераду старе хартије (1971); Страхимир Ристића Буцованија (1972); Михаило Марковић, *Преиспитувања* (1972); Иван Ивановић, *Црвени краљ* (1972); Горан Спасић, *И мршви се ошимају* (1973); Загорка Голубовић, *Човек и његов свети* (привремена забрана, 1973); Милован Данојлић, *Онде јошток, онде цвећ* (1973); повучен из продаје и употребе у школама уџбеник *Историја филозофије*, због Миладина Животића као коаутора уз Вељка Кораћа и Бранка Павловића (1974); Никола Ј. Ристић, *Србија у борби за остваривање вишевековној завети наших народа* (1974); друго издање књиге *Ко је ко у Југославији* (1974); Милија К. Маликовић, *Рашка и њена околина* (1975); Чеда Вулевић, *Повраћак њедака* (1975); повучени из продаје зборници *Проблеми филозофије и марксизма, Етичко-хуманистички проблеми социјализма, Социологија и Основи науке о друштву* (1975); Добрило Ненадић, *Киша на територији оштинине Ариље* (1975); Жика Лазић, *Грађани села Луја* (1975); Радован Гајић, *Отањ и њејео* (1976); Вукан Ђулафић, *Нови Пазар и околина* (1976); Мирослав Јосић Вишњић, *ТБЦ – њрви зџоб* (1976); Војислав Лубарда, *Преображење* (1978); Предраг Ђудић, *Људске слабости* (1979); Драгољуб Јовановић, *Музеј живих људи* (1980); Ортега Гасет, *Побуна маса* (1980); Гојко Ђого, *Вунена времена* (1981); Јован Радуловић, *Илинићак* (1981); Драган Хаџи-Антић, *Случај Гојко Ђојо, документи* (1982); Есад Ђимић, *Полијика као судбина* (1982); Небојша Попов, *Друштвени сукоби – изазов социологији* (1983); Миодраг Скулић, *Узроци економске кризе у Југославији* (1983); Љубомир Симовић, *Источнице* (1983); Живојин Павловић, *Испљувак њун крви* (1984); Растко Закић и Драган Антић, *Анџологија о времену у којем живимо* (1984); Растко Закић, *Укрштене речи* (1984); Михаило Поповски, *Тајанствени свети масона* (1984); Илија Мољковић, *У зајтју* (1985); група аутора, *Социјални проблеми југословенској друштва* (1985); Бела Телеки, *Из историје Бечеја* (1985); Војислав Шешељ, *Велеиздајнички њроцес и Хајка на јерејика* (1986); Растко Закић, *Државне брије* (1986); Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска рајна драма I-II*, (1986); Војислав Шешељ, *Дисидентски сјоменар и Демократије и дојма* (1987); Александар Баљак, *У границата демократије* (1987); Растко Закић, *Моје новине* (1987); Милован Данојлић, *Изабране њесме* (1987); Војислав Шешељ, *Књије за ломачу, Освајање слободе и Пледојаје за демократски усџав* (1988); растурен је већ припремљен слог две књиге Јовановићевих *Сабраних дела* са регала штампарије *Књижевних новина* (1989); Расто Закић, *Моја вежбанка* (1989); спречена дистрибуција књиге Филипа Радуловића *Љубави Јосија Броза* (1990); Вујадин Милановић, *Приштински универзитет: висока школа сејарџизма* (1990).

2. – *Забрањени и ујашени часописи, листови и новине*: лист *Јеж* (1947), часописи *Сведочанства* и *Зайиси* (1951), часописи *Ревизија*, *Црвено јестје* и *Нова мисао* (1953), часопис *Дело* због текста Михајла Михајлова „Љето московско 1964” (1965); године 1968: часописи *Православље*, бр. 1, *Студент*, бр. 4 (8. и 25. јуна); *Наши дани* (15. април); *Студентске но-*

вине бр. 1, *Видици* бр. 121–122, *Дело*, бр. 7–8, *Дуја фељџон*, бр. 62, 63, 64, 65. и лист *Црвене новине* (5. јун 1968); *Књижевне новине*, бр. од 30 августа због текста Зорана Глушчевића „Пет варијација на тему врело прашко пролеће” (1969); лист *Чивија* и часопис *Адам и Ева* (1969), часопис *Видици*, бр. 142–143 (1970); године 1970 забрањени су: лист Савезе студената Војводине *Индекс*, лист студената Филозофског факултета у Београду *Frontistorion*, лист Завичајног клуба студената из Чачка *Бумеранг*, затим *Димитровградска хроника* на бугарском језику; године 1971. забрањени су: илустровани магазин *Флеш*, бр. 1, лист *Студент*, бројеви од 30. априла и 24. августа, лист *Чик*, бр. 41, *Чик-експра*, бр. 1, часопис *Култура* због текста Николаја Берђајева, часопис *Уметности* посвећен градњи Мештровићевог маузолеја на Ловћену, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 3, листови *Студент*, бр. 21, *Страдија* и *Сирена*, часописи *Филозофија*, бр. 2 и *Гледишта*, бр. 5–6 (1972), *Сомборске новине*, бр. 970 (1973), часопис *Праксис* (1974), часописи *Мостови*, *Књижевне новине*, бр. 471, и *Филозофија* бр. 1–2 (1974), листови *Зум рејорџер*, *Нови Чик*, бр. 46, (1974), часопис *Градина* (1975), часопис *Филозофија* (1975), часопис *Наша прошлости*, Краљево (1976), Јеремиј Д. Митровић, *Баточина и околина у прошлости* (1976), стрип *Дечјих новина* о партизанским куририма Мирку и Славку, *Никад робом* (1976), прекинута је серија разговора у листу *Младост* под називом „Југословенска филозофија данас” (1976), „илегални” часопис *Часовник* (1979), часопис *Јавности* (1980), *Књижевне новине* (1983), часопис *Theoria*, бр. 3 и 4 (1983), часопис *Theoria*, бр. 4 (1984), лист *Сјорџ*, бр. 9589 (1984), *Омладинске новине*, бр. 476 (1984), листови *Студент*, бр. 21–22 и *Нове омладинске новине*, бр. 498 (1984), забрањено је објављивање фељтона Ђорђа Личине *Живот Пејра Карађорђевића* у листу *Интервју* (1984), *Књижевне новине* бр. 703 (1986), крагујевачки лист *Пољеди*, бр. 28 (1986), листови *Глас економиста* и *НОН* (1986), лист *Младост* (1987), *Књижевне новине* бр. 757–758 (1988), листови *Дуја*, бр. 365, *Младост* и *Полишкин свети* (1988), студентски листови *Студент*, бр. 3, Београд, *НОН*, бр. 694, Београд, *Графит*, Ниш и *Vota e re*, бр. 8, Приштина (1989), привремено забрањен лист Српског покрета обнове *Српска реч* (1990), обустављена дистрибуција часописа *Гледишта* због текстова о Небојши Попову и Љубомиру Тадићу (1990), престао да излази лист *НОН* (1991), на ТВ Студио Б прекинут и забрањен пренос демонстрација 9. марта (1991).

3. – *Забрањене позоришне представе*: представе Београдског драмског позоришта *Пималион* и *У ајонији* (1946); представа Југословенског драмског позоришта *Бал вампира* (1952); концерт *Улицама велеграда* (1951); представа крагујевачког позоришта *Наследство* (1954); драма Радована Ившића *Краљ Гордон* у Атељеу 212 (1955); Бекетова драма *Чекајући Годо* у Београдском драмском позоришту (1956), Анујев *Бал вампира* у Југословенском драмском позоришту (1952), представа Раше Попова и Душана Макавејева *Нови човек на Црвеном тврћу* (1962), драма Скендера Куленовића *Свијетло на друћом сираћу* у Београдском драмском по-

зоришту (1962), представа Александра Поповића *Каје доле* у Атељеу 212 (1968), представа Александра Поповића *Друја враћа лево* у Атељеу 212 и представа Драгослава Михаиловића *Кад су цветале њикве* у Југословенском драмском позоришту (1969), представа Александра Поповића *Пала карпа* у Југословенском драмском позоришту, (1970), представа Александра Поповића *Мрак и шума ђусија* у Београдском драмском позоришту и Јована Д. Булајића *Балада* у Ужичком позоришту (1971), кабаре Станоја Жикића *Ојера за њри јаја* у Народном позоришту (1972), представа Александра Поповића *Увек зелено* у Југословенском драмском позоришту (1972), представа Бране Црнчевића *Кафаница, судница, лудница* у Атељеу 212 (1972), драме Димитрија Николајевића *Генерација* и Љубише Ристића *Алекса и кулиови* у Крагујевачком позоришту (1973), поз. комад Самјуела Бекета *Крај њре* у Народном позоришту (1973), представа Бранка Пендовског *Дочек* у Београдском драмском позоришту и Бране Црнчевића *Баџак њсиодина Жоржа* у Атељеу 212 (1974), представа Иве Брешана *Смрџ ѡредсједника кућној савјетџа* у Београдском драмском позоришту (1978), драма Матије Бећковића *Међа Вука Маниџиоја* у Народном позоришту, Миодрага Илића *Сан зимске ноћи*, Душана Јовановића *Карамазови* и Александра Поповића *Мрешџење шарана* у Београдском драмском позоришту (1980), драма Јована Радуловића *Голубњача* у Српском народном позоришту у Новом Саду (1982), драма Александра Поповића *Јелена Ђеџковић* у Народном позоришту у Приштини (1982), драма Борислава Пекића *Обешџак* у Атељеу 212 (1983), цензурисани делови представа Душана Ковачевића *Радован III* (1983), драме Душана Ковачевића *Марџионци ѡрче ѡчасни круј* у Српском народном позоришту, Егона Савина *Раџнички расџанак* у Звездара театру, Александра Поповића *Мрешџење шарана* у Народном позоришту у Пироту, Ива Брешана *Виџење Исуса Хрисџа у касарни ВП 2507* („Годофест” у Београду), представе по књигама Вука Драшковића *Судија* и Есада Ђимића *Полиџика као судбина* на сцени Дома омладине у Београду (1984), кабаре Студентског културног центра Београда *Неусџео дочек '54* на Данима комедије у Светозареву (1984), драма Иве Брешана *Нечасџиви на Филозофском факулџетџу* у Звездара театру (1985), представа Драгана Томића *Раскриџе* у Народном позоришту у Приштини (1986), *Кабаре* Милана Гутовића у Југословенском драмском позоришту (1989), представа (дипломски рад) Горана Вукчевића *Карло Друџи Омађџани* у Српском народном позоришту у Новом Саду (1990); у Покрајинском народном позоришту у Приштини скинуте представе: Екрема Круезија *Барске жрџиве*, Реџепа Ђосје *Смрџ не долази из џаквих очију* и Имре Шкрелџија *Парадокс*, Сабрија Хамитџија *Фуџа* и Ласла Вегела *Јудџија* (1990), представа Томислава Панајотовића *Слушај амо* у пиротском Народном позоришту (1990), прекинуто играње драме Синише Ковачевића *Свеџи Сава* у Југословенском драмском позоришту (1990).

4. – *Забрањени филмови, ТВ драме и серије*: филм Владимира Погаџића *Прича о фабрици* (1947), филмови Радивоја Лоле Ђукића *Грџка деџа* (1948) и *Језеро* (1949), док. филм Олге и Жоржа Скригина *Крајујеваџ или*

Велика деца (1950), филм Николе Радошевића *Ајџомска бајка* (1957), филм Душана Макавејева *Сјоменицима не треба веровати* (1958), док. филм Живојина Павловића *Воз 4686* (1959), филм Живојина Павловића, Кокана Ракоњца и Марка Бабца *Кайи, воде, райници* (1961), док. филм Крсте Шканате *Кафана* (1962), краткометражни филмови Драгослава Лазића *Загушнице* и Пурише Ђорђевића *Песма* (1962), док. филм Душана Макавејева *Парада* (1962), филм Маријана Вајде *Шеки, јази снима се!* (1962), филмови Живојина Павловића, Марка Бабца и Кокана Ракоњца *Град*, Живојина Павловића *Поврајак* и Александра Петровића *Дани* (1963), филм Миће Поповића *Човек из хрстиве шуме* (1965), док. филм Јована Јовановића *Студентски град* (1966), филм Живојина Павловића *Глуви баруи* по роману Бранка Ђопића (1966), филмови Љубише Јоцића *Филм о Студентском граду*, Томислава Радића *Жива истина* и Мирослава Антића *Свети њесак* (1968), филмови Александра Петровића *Биће скоро пројаси светиа*, Живојина Павловића *Заседа* и Желимира Жилника *Рани радови и Лињањска њбања* (1969), филм Крсте Папића *Лисице* (1970), филмови Душана Макавејева *W.R. Мистерије орјанизма*, Мирослава Антића *Доручак са ђаволом* и Ратка Илића *Амбасадор Владимир Роловић је убијен у Сјокхолму* (1971), док. филм Божидара Вучуровића *Фрушкојорски манасџири* (1971), филм Лазара Стојановића *Пластични Исус* (1972), филмови Јована Јовановића *Револуција која њече*, Карпа Аћимовића *Године Негосџаје ми Соња Хени*, Лазара Стојановића и Томислава Готовца *Здрав њодмладак*, Крста Шканате *Дванаест месеци зиме* (1972), прекинуто снимање филмова Дејана Ђурковића *Иво Лола* и Желимира Жилника *Слобода или сџриј* (1972), серијал Радивоја Лоле Ђукића *Невидљиви* (1972), филм Александра Петровића *Маестро и Маријарџа* и Предрага Голубовића *Црвени удар* (1973), филм Јована Аћина *Ружа од бейџона* (1975), филм Стевана Живкова *Пуџ* (1978), драма Јована Радуловића *Вучари Доње и Горње Полаче* бункерисана након првог емитовања на ТВ Београд (1980), на ТВ Београд прекинуто емитовање телевизијске серије Васе Поповића *Филиј на коњу* (1980), филм Исе Ђосје *Чувари мајле* (1988), комедија Бранислава Нушића *Народни њосланик* у Покрајинском народном позоришту у Приштини (1988).

5. КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКИ СЛУЧАЈЕВИ

Посебну групу репресије и прогона интелектуалаца у Србији чине културно-политички случајеви у којима су комбиновани методи интервенције власти са суптилним методама (ауто)цензуре и институција културе, науке, медија и њихових стручних и програмских савета.

Најпознатији културно-политички случајеви јесу: политичка осуда *Анаџџомџе једној морала* Милована Ђиласа (1954), Декларација о називу хрватског језика (1967), Предлог за размишљање (1967), студентске демонстрације (1968), хајка на противнике изградње Његошевог маузолеја аутора Ивана Мештровића на Ловћену (1971), случај либерала на РТС-у (1972), прогон праксисоваца (1972–1975), избацивање с посла профе-

сора Правног факултета Универзитета у Београду (1973), отпуштање Александра Петровића с посла у Академији за позориште, филм, радио и телевизију (1973), избацивање с посла професора Филозофског факултета Универзитета у Београду (1973–1977), спречавање отварања изложбе Миће Поповића у Културном центру Београд (1974), магнетофонска афера пред судом у Тузли (1977), затварање изложбе Милића од Мачве (1975), опозивање награде Скупштине општине Ваљево „Милован Глишић” која је додељена Мирку Ковачу за роман *Ране Луке Мештровића* (1974), повлачење из штампе књиге Карла Маркса *Кришика Хејелове филозофије* због неподобности преводиоца Љубомира Тадића (1975), одузимање награде Фонда „Владислав Рибникар” Мићи Поповићу (1971), случај часописа *Видици*, осуда идеолошке оријентације часописа поводом „Речника технологије“ (1981–1982), покретање листа *Самоуправа* у Новом Саду (1987), Индексово радио-позориште суспендовање с програма Београда 202 (1988), отказивње изложбе карикатура „Тито без речи” у организацији редакције листа *Јез* (1990), оштра осуда од стране Градског комитета Савеза комуниста Београда и позивање партијске организације и колектива издавача да преиспитају коначну одлуку о БИГЗ-овом покушају да се издају *Сабрана дела* Слободана Јовановића (1989), забрана јавног емитовања ЛП плоче групе „Галија” *Зебра бизони* (1990), избацивање с посла новинара 1991–2000, изгон наставника по Закону о универзитету из 1998–2000. Најзад, поменимо да је у периоду од 1990. до 2000. године више стотина новинара остало без посла по основу разних видова неподобности. По Закону о универзитету из 1998. године, за непуне три године са Универзитета у Београду удаљено је отприлике двеста наставника и сарадника.

Када се посматрају све четири групе случајева притисака и репресије, запажамо да су ређи били случајеви директне забране и прогона од стране власти и државе. То се постизало суптилнијим методама аутоцензура и пребацивањем одговорности на саме институције културе и науке, на њихове стручне и програмске савете. Тако су смели уметнички и научни узлети, који су водили слободном начину размишљања, гашени тихо, „изнутра”. Власти су желеле да сачувају привид слободе, па су оно што треба да буде гашено гушили иза јавне сцене, прављењем одређене атмосфере, у којој би, под наизглед невидљивим притисцима политичара, саме институције културе доносиле одлуку о забрани.

Захваљујући томе, кључне културне и научне институције Србије остале су до данас без сопственог критичког потенцијала. То је погубна последица вишедеценијског принципа самоцензурања, који им је прво наметан, а који су они потом интериоризовали. С тим у вези, последњих година присуствујемо суноврату скоро свих области наше науке и културе. Додуше, у њима више нема забрана и цензура, али зато у њима доминирају шунд, јефтина забава, смеће. Институције науке, књижевности, позоришта, филма, ликовне уметности постале су неважне, предмет интересовања маргиналаца, медиокритета и каријериста, јер их у широком луку заобилазе истински ствараоци.

6. КОНТИНУИТЕТ РЕПРЕСИЈЕ У СРБИЈИ: СЛУЧАЈ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Осим наведених група и примера репресије у науци и култури, било је и мноштво случајева остракизовања интелектуалаца о којима нема довољно или нема уопште сачуваних података и релевантних докумената. Јасно је да није сваки од наведених случајева засебан случај („случај за себе”) и несводив на друге. Напротив, постоји њихов заједнички именоватељ, тако да се код њих може запазити бар једна заједничка типолошка црта. Наведени случајеви нису случајни! Сви ти случајеви указују на то да у Србији постоји континуитет репресије у култури и да су као и раније и током читавог XX века на бројне институције српске културе вршени својеврсни политички удари и остракизовање интелектуалних посленика у њима.

Није тешко уочити да су појачани притисци и репресија крајем шездесетих, почетком осамдесетих и деведесетих година XX века. То је било време када је држава губила легитимитет и улазила у период кризе. Прекретне тачке биле су: студентски немири (1968), Титова смрт (1980), почетак распада СФР Југославије (1990), криза, слом режима Слободана Милошевића (1998–2000), криза легитимитета власти Бориса Тадића (2011–2012).

Као илустрацију за тезу о континуитету изгона интелектуалаца у Србији, навешћемо веома дуг списак професора Правног факултета у Београду који су од 1851. до 2000. године били прогањани и удаљавани са факултета.²⁵

У овој стожерној институцији српске културе дуг ланац остракизма започео је далеке 1851. године. Наиме, три године после оснивања Факултета, 1851. године, Димитрије Матић, професор Отчествених права, удаљен је са факултета. Исте године удаљени су са Факултета и професори Коста Цукић и Ђорђе Ценић. Владимир Јовановић, отац чувеног професора Слободана Јовановића, удаљен је са факултета 1864. године, а потом прогнан из земље. Познати професори и културни радници Стојан Вељковић, Глигорије Гершић и Ђорђе Павловић удаљени су 1871. године. Писац Устава из 1888, Милован Миловановић, више пута је удаљаван и враћан на Правни факултет. После удаљавања Миленка Весића 1899. године, наступа период извесног затишја. Само је угледни професор, Божидар В. Марковић 1939. превремено пензионисан, а професор Михаило Илић је због својих слободоумних, републиканских уверења морао да пређе заобилазни пут од 1921. године преко Суботице, да би тек 1926. године био изабран за ванредног професора Правног

25 Драгаш Денковић, „Прилог проучавању улоге Правног факултета у борби за слободу научне мисли”, у: *Научно наслеђе Правног факултета Универзитета у Београду 1841–1941*, реферати са симпозијума одржаног 9. и 10. априла 1992, приредили Стеван Врачар и Јовица Тркуља, Правни факултет у Београду, Београд 1994.

факултета у Београду. Тим путем је ишао и Михаило Константиновић. Вративши се из Лиона, где је 1923. године докторирао, Константиновић је крајем те године изабран за доцента на Правном факултету у Суботици. Он је тек у фебруару 1935. премештен на Правни факултет у Београду, где је 1937. изабран за редовног професора.

За време Другог светског рата окупаторски режим је вршио репресију и прогон наставника београдског Правног факултета. Угледни професор и декан Правног факултета, Ђорђе Тасић ухапшен је и убијен 1943. године. Гестапо је 1941. године ухапсио професора административног права Михаила Илића, оснивача и уредника библиотека „Јавно право”, „Политика и друштво” и листа *Найред*. После три године робије на Бањици, стрељан је у марту 1944. године. Милош Радојковић је 1942. ухапшен и следеће године одведен у Маутхаузен. Један број професора је поднео оставке на универзитетска звања јер нису били спремни да обављају свој посао под окупацијом. То су професори Божидар С. Марковић, Тихомир Васиљевић, Никола Костадиновић, Милан Жујевић и Драгаш Денковић. Повремено су затварани и шиканирани професори Тома Живановић, Љубомир Дуканац, Бранислав Недељковић, Душан Домчевић, Јован Ђорђевић и Борислав Благојевић.

Крајем новембра 1944. године, на основу пресуде Војног суда Првог корпуса Народноослободилачке војске Југославије, као „непријатељ народа” стрељан је Илија Пржић. Живојин Перић је емигрирао у Швајцарску и тамо умро. Слободан Јовановић се није враћао из Лондона, јер је пресудом Врховног суда ФНРЈ осуђен на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од 20 година, губитак политичких и појединачних грађанских права у трајању од 10 година, конфискацију целокупне имовине и губитак држављанства. Име Слободана Јовановића је 1947. године брисано са листе чланова САНУ, а објављивање његових дела је забрањивано све до почетка деведесетих година.

Непосредно после рата, 1946. године, неколико наставника је удаљено из ванакадемских разлога. То су већ поменути Божидар С. Марковић, затим Драгољуб Јовановић, Реља Поповић, Адам Лазаревић, Милан Владисављевић, Ђорђе Мирковић и Миливоје Марковић, а нешто касније и Милан Жујевић.

Један од најугледнијих професора и највећих интелектуалаца у послератном периоду, Михаило Ђурић осуђен је 1972. на две године робије због учешћа у академској расправи о амандманима на Устав СФР Југославије од 1963. Убрзо после њега са Факултета су удаљени и Коста Чавошки и Стеван Ђорђевић – због текстова и јавних наступа у којима су критиковали стављање права под туторство власти. Група професора која је потписала петицију за помиловање Михаила Ђурића такође је, 1973. године, удаљена са Факултета. То су били: Андрија Гамс, Ружица Гузина, Стеван Врачар, Александар Стојановић, Бранислава Јојић, Данило Баста и Војислав Коштуница.

Двадесет пет година касније, са Правног факултета је, позивом на репресивни Закон о универзитету од 26. маја 1998, за само три месеца,

од септембра до децембра 1998. године, одстрањено осам професора и сарадника, а против двоструко већег броја изречене су различите казнене мере – од суспензија до новчаних санкција. Укратко, готово једна четвртина запослених у настави на београдском Правном факултету постала је жртва казнене политике декана-намесника и његових политичких татора. Био је то последњи беочуг у дугом ланцу изгона са овог факултета.²⁶

7. ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ВАЗАЛИ И ЛАКЕЈИ

Сви поменути случајеви указују на то да у Србији постоји континуитет репресије у култури и да су у XIX и XX веку на бројне институције српске културе вршени ратнички походи и остракизовање интелектуалних посленика у њима. Посебно треба имати у виду да је у Брозовом режиму укорееен амбивалентан однос према интелектуалцима, који се касније доследно примењивао, а остао је изражен до данас. Услов за напредовање у струци и свим областима стваралаштва била је морално-политичка подобност. Експресно су напредовали они који су били у партијским форумима и врху власти и који су водили рачуна да се не замере власти. У том контексту веома је индикативан пример немалог броја наших изузетно талентованих научника, филозофа и уметника који су као млади створили вредна дела и на велика врата ступили на српску културну сцену. Њих је магијски привлачила власт, као што лептире привлачи пламен свеће у мраку. Међутим, како су се приближавали власти и позицији интелектуалних вазала, тако су њихове инспирације, инвентивност и стваралаштво пресахњивали.

На другој страни, према аутономним интелектуалцима, за које је критички однос према постојећем *conditio sine qua non* професионалног ангажмана, формирао се априорни скептицизам, који је у кризним фазама и „револуционарним заокретима”, по правилу, прерастао у остракизам. Ти интелектуалци су кренули тешким и мукотрпним путем на чијем почетку као упозорење стоје мудре речи Ноама Чомског: „Интелектуалцу који није у стању да издржи пресију власти у ситуацији када говори критички о друштву, боље је да се тим послом не бави, јер он мора рачунати на друштвену маргинализацију ако жели да одржи своју принципијелну позицију.” Реч је о аутономним и критичким интелектуалним посленицима у различитим областима нашег друштвеног живота, који нису могли ни да објављују ни да се укључе у јавни живот, али су успели да афирмишу етос самосвојног јавног деловања утемељеног на јединству мишљења, говора и чињења, на прожимању животног и мисаоног опредељења. Они су – по цену репресије, изгона, језиве маргинализације, понижења и сиромаштва – успели да сачувају аутономну критичку позицију, те да се часно, одговорно и професионално баве својим послом.

26 Јовица Тркуља, „Изгон наставника Правног факултета у Београду”, *Hereticus*, вол. V, бр. 2, 2007, стр. 181–355.

Разуме се да је прва група интелектуалних посленика, као кудикамо бројнија, била правило, док је друга била изузетак. Југословенски властодршци, на челу са Јосипом Брозом и Едвардом Кардељем, који су основне лекције стаљинизма успешно савладали у централу Коминтерне у Москви тридесетих година XX века, доследно су применили Стаљинову политику антиинтелектуализма. Штавише, они су његову тактику према интелектуалцима „омасови их да би их понизило” довели до апсурда (нарочито после 1968. године), те је у том смислу афористичар Владимир Булатовић Виб средином седамдесетих луцидно закључио: „Ускоро ће у овој земљи бити више доктора наука него писмених људи.”

Тако је формирана огромна армија политикантске, лакејске интелегенције, спремне да свакој политичкој одлуци прибави „научнотеоријски” и „стручни” легитимитет. Њихова улога је била драгоценост за функционисање ауторитарног режима. Они су били и остали својеврсни вазали и лакеји политичких моћника. Своју лакејску функцију они обављају у складу са османлијском традицијом *евеј-ефендије*. Наиме, на турском двору постојао је евет-ефендија чија је улога била да слуша султана и да „са разумевањем” клима главом, односно да све што султан каже потврди – *џако је!* Те функције на модерним дворovima више нема, али занат је опстао, инфилтриравши се у све „новодворске” функције. У савременим политичким системима бројни саветници, портпароли, министри, експерти и слични само су један велики евет-ефендија чија је функција да аминује и легитимише сваку одлуку официјелне власти. Дакле, вазали и лакеји наших политичких моћника јесу модерне евет-ефендије – такојевићи.

Гушење аутентичног уметничког стваралаштва и слобода не би успело да није било сарадника који су деловали изнутра. Спољашња цензура, коју чине полиција, правосуђе и политика, није толико ефикасна као гушења која се врше унутар саме научне и уметничке заједнице (уредника, критичара, писаца, професора, научних саветника, експерата, рецензената и сл.), који су своје знање и способност нудили, између осталог, и на политичком тржишту онима којима је потребно а спремни су да то плате. Они су за собом оставили пустош и конфузију, пометњу на пољу културе и у свим областима стваралаштва. „Довољно је да прелистамо књижевне критике у дневним листовима за последњих педесет година, позоришне репертоаре, читанке и уџбенике књижевности, спискове школске лектире, награђених и слављених књижевника, па да нас спападне језа. Што је још горе, то несрећно време удвориштва и неморала није само истумбало вредности, него је уништило и осећај за вредно. Сурогат, епигонство, плагијат и кич више се не разликују од оригинала и праве уметности.”²⁷

27 Маринко Арсић Ивков, *Кривична естетика: Пројон интелектуалаца у комунистичкој Србији*, ЦУПС, Астимбо-књига, Београд 2003, стр. 110. Ивков упозорава на далекосежне последице деловања „мрачних људи из мрачне прошлости”: „Поред тога, једна толико болесна епоха створила је интересне групе, кланове, коте-

Трагови опаке, неодговорне, непрофесионалне и нечасне делатности ове политикантско-лакејске интелигенције остали су дубоко урезани у законима, оптужницама и пресудама, у књижевним, позоришним, филмским, музичким и ликовним критикама, у дневним листовима и стручним часописима, позоришним и филмским репертоарима, читанкама и уџбеницима историје, права и књижевности, у списковима школске лектире, у бројним наградама, слављењу и идолатрији тзв. националних величина. На страницама њихових (не)дела остали су дубоки трагови, печат „оловних”, „мрачних”, „вунених” и „смутних” времена, горко сведочанство да је сваки човек који је желео да постане значајно име морао да пристане на неки вид сарадње са ауторитарним режимом, на улогу интелектуалних вазала и кетмана. У таквој ситуацији многа људска лица преобразила су се у лажне образине; из страха или користи многи су тзв. културни радници, уметници, научници и филозофи прихватили сарадњу у политички режираним представама.

8. ИЗДАЈСТВО И АУТОКОМПРОМИТАЦИЈА ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА

Након остракизма интелектуалаца дубоко укорененог у српској традицији, након бољшевичког антиинтелектуализма у другој половини XX века, у протекле две деценије наше друштво је задесила *издаја и аутокомпромитација српске интелектуалне елиџе*.

Синтагму „издаја интелектуалаца” први је употребио Жилијен Бенда у наслову своје књиге из 1928. године, у којој каже да је „наше доба доба интелектуалне организације политичких мржњи. Снабдевши класне, расне и националне страсти мрежом доктрина, дајући им морални и интелектуални ауторитет, изазвали су мржњу и сукоб и, у ствари, постали промотери рата”.²⁸

Занимљиво је да су ту синтагму одмах почели да користе водећи српски интелектуалци тога времена. Ђорђе Тасић је помиње у свом предавању о „Међународној правној свести” у Хагу 1938. године.²⁹ Милан Грол је у свом есеју из тридесетих година под насловом „Издаја зналаца” жигосао „две појаве болесног стања нашег друштва”: 1) отуђивање интелектуалаца од свог народа – издвајање школованих људи из тзв. прос-

---

рије, камарадерију, који као губаве красте гуше и оно мало преосталог здравог тела и бране своје место освојено под комунистичком стегом. Мрачни људи из мрачне прошлости мислили су и на будућност. Благовремено су клонирали своје наследнике, по свему налик њима, осим по образовању. Разместили су их по редакцијама, факултетима, и свим другим институцијама преко којих се надгледа уметничко стваралаштво.” Маринко Арсић Ивков, „Кривична естетика – Гушење уметничких слобода у комунистичкој Србији“, *Hereticus*, бр. 1, 2003, стр. 31–51.

28 Жилијен Бенда, *Издаја интелектуалаца*, Социјална мисао, Београд 1996.

29 Ђорђе Тасић, *Међународна правна свест*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2002, стр. 90.

тог народа, тако да су се „велики стручњаци показивали често као мали људи”; и 2) болест интелектуализма и високоумља која има као последицу неприродну појаву – да је образованих људи све више а ваљаних људи све мање. Парафразирајући наслов књиге Ж. Суареза „Много идеја мало људи”, Грол је закључио: „Много зналаца а мало људи!”³⁰

Није ли се нама током последње деценије XX века десила својеврсна издаја интелектуалаца? Нису ли водећи српски интелектуалци постали промотери мржње и рата? Нису ли се наши велики зналци и стручњаци показали као мали људи и катастрофални политичари који су допринели слуђивању српског народа? Није ли у Србији све више образованих а све мање ваљаних људи? Најзад, каква је одговорност водећих српских интелектуалаца и културних институција за српску голготу на крају XX века?

Све то нас ставља пред одсудно питање улоге и одговорности српске интелектуалне елите у протеклим деценијама и данас. Нису ли српски интелектуалци имали једну од главних улога на крају XX и почетком XXI века? Нису ли управо они снабдели шовинистичке страсти мрежом рационализација и доктрина? Нису ли они прибављали морални и интелектуални ауторитет погубним политичким одлукама? Нису ли они изазвали мржњу и сукобе, те тако постали промотери безумља и рата?

Нажалост, велики број наших интелектуалних посленика својим делима и животом исписивао је и исписује потврдан одговор на ова питања. Протекле две деценије ће бити забележене као време зла, насиља и превара у југословенској ратној апокалипси која је обесмислила сваку реч и интелектуални напор. У том драматичном времену српски интелектуалци су се кретали различитим путевима.

Први пут је био пут меланхоличног и резигнираног „бацања пера у трње” и дизања руку од интелектуалног рада и стварања. На том путу се нашла већина наших интелектуалних посленика, затечена асиметријом између великих очекивања од тзв. револуције 1989. односно демократског преврата 2000. године и суморне реалности која је грубо разоткрила изневерене наде.

Други пут је био пут друштвеног и политичког ангажмана. Немали број српских интелектуалних посленика ангажовао се на следећи начин:

Хушкачи. Они су свој интелектуални дискурс ставили у функцију рата и агресивне политике ауторитарног режима. Потрудили су се да дубиозним политичким одлукама аутистичних режима прибаве научну, стручну визу; да наш пут до заједничке државе српског народа мора ићи преко гробова других југословенских народа; да српски народ успостави равнотежу између сопствене моралне савести и непринципијелне, агресивне политике својих влада.

Профитџери. Уз сву трагедију, погубна власт и ратови на тлу СФРЈ показали су се и као уносна, профитабилна делатност. Многи интелек-

30 Милан Грол, *Кроз две деценије Југославије*, библиотека „Политика и друштво”, Центар за унапређивање правних студија, Београд 1999, стр. 15–18.

туални посленици су у тој власти и рату видели изузетну прилику за сопствену корист. Свестрано подржавани и финансирани од ратних и антиратних лобија у земљи и свету, често под маском „одбране историјских националних права” и „заштите људских права”, или „хуманитарне помоћи”, они су своје уметничке способности и научне, стручне и теоријске ставове ставили у функцију ратне машинерије и заузврат остварили профит, разне привилегије и неслућену промоцију. У мирнодопском периоду ти интелектуалци се јављају као: (1) „чувари светог”, односно чувари онога што актуелна власт држи за свето, 2) „интелектуални мандарини” који свој позив и способности стављају у службу своје власти и нације и 3) „експерти”, стручњаци за друштвени инжењеринг који располажу траженим стручним знањима и који своја знања и своје способности износе на тржиште и нуде свима којима су потребна и спремни су да их плате.³¹

Политииканџи. Велики број водећих српских интелектуалаца ушао је у политику и активно се ангажовао као: а) лидери водећих политичких странака и државе, заправо лидери политичког неумља, политички пигмеји који су демонстрирали своју личну фрустрацију и политичку недораслост; б) „велики везири” и интелектуални вазали чија је улога да политичким одлукама својих сизерена прибаве научну визу; в) кетмани који се претварају да тобоже верују и прихватају једну политику; г) конвертити који се, радикално мењајући уверења и ставове, прилагођавају сваком политичком тренутку; д) камелеони који немају озбиљна уверења, те лако преоблаче политичку одежду; и) продане душе и пришипетље разних светских фондова, који су по налогу својих спонзора спремни на све.

Улазећи у политичку арену, они су сагорели као научници и истраживачи, а потом компромитовали и потрошили ионако скроман кредит интелигенције у Србији. Тако је поново, као у Брозово време, формирана политикантска, вазална интелигенција сачињена од бројне армије партијских аналитичара, кабинетских саветника, експерата, портпарола, али и корумпираних професора универзитета, научних саветника и истраживача, новинара, уредника и других интелектуалних посленика.

Месијански интелектуалци. Они наводно поседују сигурне спасоносне формуле за решавање отворених горућих проблема друштва и стога им само треба омогућити да јавним проповедањем сакупе масовну подршку следбеника.

Мисионари. Овој групи припадају они интелектуалци у Србији који, закупљени јавним добром и привржени општим вредностима и цивилизацијским достигнућима модерног демократског друштва западноевропског типа, теже да остваре просветитељску мисију у Србији, да

31 Уп. Срђан Врцан, „Неке напомене о улози интелектуалца овдје и данас”, зборник *Интелектуалци у иранзицији* (приредио Ј. Тркуља), Народна библиотека „Јован Поповић”, Кикинда 2003, стр. 131–142.

примитивно, патријархално, ауторитарно, националистичко и ксенофобично српско друштво уведу у Европу. Према мишљењу Слободана Антонића, идеолошка матрица таквог мисионарства је једноставна: 1) Народ у Србији је примитиван, антимодеран и неевропски. 2) Такав примитиван народ колективно је болестан од национализма. 3) Његова елита је такође оболела од национализма. 4) Један од лекова за српски национализам је да се до краја доведе „природна дезинтеграција СРЈ”. 5) Други лек су репресивне мере: забрана књига, забрана јавног деловања, изрицање затворских казни и, уопште, докидање „антицивилизацијског плурализма”.³²

Мисионари су посебно горљиви критичари и бескомпромисни борци против српског национализма. Али ту борбу упропашћују потцењујући модернизаторске капацитете и демократске потенцијале српског друштва и тражећи национализам и тамо где га нема. Суочени са неприхватањем или одбацивањем шире заједнице, они су склони ружењу властитог народа или чак отвореном призивању окупације „цивилизацијских странаца”.³³

Рујинери. Ову веома бројну и хетерогену групу наших интелектуалних посленика чине они који се не слажу са политиком режима и актима власти, али су убеђени да се ништа не може променити, те да отпор треба одложити за неко боље време. Они су спремни да у име своје струке и стваралаштва прихвате понижавајућу позицију у друштву која ће им омогућити минималне услове за бављење својим позивом. Њих не интересују ни узроци ни последице трагичног стања у земљи, а прећутну пасивну подршку режиму сматрају условом свог опстанка, деловања у струци и задржавања тешко стечених позиција. „Гледајући своја посла”, они чекају да се ситуација сама од себе промени.

Алтернативци. Релативно је мали број наших интелектуалаца који су се искрено ангажовали на тзв. алтернативној сцени (друштвени покрети, синдикати, професионална и струковна удружења, непрофитне организације, алтернативни медији, образовни и слични центри). Супротстављајући се безумљу, ратној стихији и рушењу стожерних културних институција, они су настојали да сачувају мостове који су Србију повезивали са цивилизацијским тековинама модерног света.

Емигранци. Талас репресије, беде, рата и незнања избацио је из Србије у свет стотине хиљада младих и образованих људи. Међу њима је много врхунских стручњака, научника и уметника који афирмацију доживљавају далеко од своје земље. Немали је број и оних који су се резигнирано повукли у изолацију и отиснули у „унутрашњу емиграцију”. За једнима и другима остала је огромна празнина коју најчешће

32 Слободан Антонић, „Мисионарска интелигенција у данашњој Србији”, зборник *Интелектуалци у транзицији* (приредио Ј. Тркуља), Народна библиотека „Јован Поповић”, Кикинда 2003, стр. 229–231. Београд, 1999.

33 *Исто*, стр. 228.

попуњавају медиокритети. Многи су склони да разлоге националног и политичког суноврата Србије виде у овом егзодусу и остракизму најумнијих и највитаљнијих снага српског народа. Јер, ако је темељ средњовековног друштва била земља, а нововековног капитал, извесно је да ће темељ друштва XXI века бити знање. Са остракизмом према властитој памети српски народ у том веку не очекује ништа добро.

Трећим путем је ишао мали број наших интелектуалаца, сматрајући да је он једино примерен њиховом људском и професионалном ангажману. То је пут теоријског истраживања, стручне, филозофске и уметничке артикулације драматичних збивања. Одговори ових честитих интелектуалаца имаће значај археолошког белега ископаног из згаришта једне цивилизације, који ће једног дана неки нови археолози откопавати и уграђивати као делове компликованог мозаика српске и југословенске трагедије.

Тек предстоји напор да се отпочне мукотрпан процес отклањања погубних последица издаје и аутокомпромитације српске интелектуалне елите. То подразумева темељно и стручно (пре)вредновање дела насталих у време удвориштва и неморала, под стегом ауторитарних режима. Немогуће је извршити успешан препород Србије ако истовремено не дође до духовног преображаја нашег народа. Једино тако може да се прекине садашња владавина шунда, кича и неукуса у нашем културном животу; да изађемо из круга затвореног друштва у коме владају примитивци оличени у новокомпонованим богаташима – „бизнисменима” и инстант-политичарима.

ЗАКЉУЧАК

Феномен остракизма интелектуалаца дубоко је укоренjen у српској традицији. Када пажљиво анализирамо периоде репресије у нововековној српској историји, запазићемо да је у свима њима константа био прогон аутономних интелектуалаца у различитим областима. Два су кључна разлога за то: (1) свака власт настоји да онемогући или маргинализује деловање аутономних критичких интелектуалаца; (2) непријатељи и освајачи српског народа и државе су од турског доба до нашег времена систематски уништавали духовну аристократију српског народа, тако да српски народ није успео да стекне самосвест о значају и вредности духовне елите.

На традиционалан српски остракизам интелектуалаца надовезао се бољшевички антиинтелектуализам чија је битна карактеристика репресија, системски и систематски прогон интелектуалаца. Идејно-политичка основа те репресије била је комунистичка идеологија, а остваривана је помоћу војно-полицијског апарата и инструментализацијом легислативе, јуристике и правосуђа. Оштрица те репресије је посебно погодила аутономне и критичке интелектуалце и манифестовала се на следећи начин: (1) прогон народних непријатеља, (2) суђење за деликт

мишљења, (3) забране књига, новина, часописа, позоришних представа, филмова и телевизијских емисија, и (4) културно-политички случајеви.

У новије време, од девете деценије XX века, наше друштво је захватила издаја и аутокомпромитација интелектуалаца. Бројни водећи српски интелектуалци, уместо да са становишта струке дају одговоре о тектонским променама после пада Берлинског зида 1989. године и о драматичним збивањима на прелому векова – ушли су у политичку арену и оперативно се ангажовали. При томе, њихов интелектуални рад и стваралаштво су пресахнули, а својим деловањем на политичкој сцени су компромитовали и потрошили ионако скроман кредит интелигенције у Србији.

Друштвене последице ове издаје и компромитације интелектуалаца су катастрофалне. Друштво се налази у свеколикој кризи. У протекле две деценије, као последица владавине недораслих политичких и интелектуалних елита, од државотворног, историјски-културно признатог и победничког народа, претворени смо у губитнички народ, коме се отимају територије и богатства. Изгубили смо територију Српске Крајине, на којој су вековима живели Срби, и територију Косова и Метохије. Изгубили смо млађи и образовани део нашег народа који се иселио у иностранство, друштвено богатство, које се одлило у иностранство и на приватне рачуне, историјске савезнике и углед који смо имали у свету. Системски и систематски су урушаване безмало све вредности: животни услови су катастрофални, незапосленост рекордна, социјална сигурност никаква, здравствено стање нације рђаво, просвета запостављена, духовни живот занемарен. Наука и култура су изопштене из друштвеног живота.

Уместо да нас такво стање друштва мотивише на протест и побуну, препустили смо се равнодушности и апатији, као да је постојеће стање судбина од које нам нема спаса. Скоро да нема јавне критичке речи, медији су режимски или пригушени, једва да има опозиционог живота. Практично се враћамо једноумљу и клими неталасања, (ауто)цензури. Са јавне сцене Србије потиснути су аутономни, критички интелектуалци. На њој доминирају „политички ангажовни интелектуалци”, који су зарад вишег статуса, разних привилегија, брже политичке или професионалне промоције прихватили поданички однос, евет-ефендије, интелектуалних вазала и лакеја.

Тек предстоји напор да се истраже узроци, садржина и појавне манифестације поменутих случајева политичке репресије и прогона интелектуалаца у Србији. Овај рад је прилог истраживању феноменологије остракизма интелектуалаца у Србији и представља пледоаје за критичко преиспитивање ауторитарних аспеката прошлости српског друштва и културе, за ново критичко вредновање наше савремене политичке и културне историје. У Србији XXI века, века у којем ће темељ друштва и развоја бити знање, не би смело бити места за остракизам интелектуалаца. Подсетимо се да институт остракизма у старој Грчкој није до-

нео ништа добро и да је релативно брзо напуштен. У тој колевци остракизма, античкој Атини, прогони истакнутих Атињана су, временом, у V веку пре н. е., изазвали огорчење народа. Постало је јасно да поједини политичари и политичке групе користе остракизам за маргинализацију и уклањање политичких противника, тако да су Атињани убрзо одбацили овај институт. Тим путем су ишла напредна, развијена модерна друштва, тако да је одбацивање института остракизма интелектуалаца значајна цивилизацијска тековина. Тај институт је посебно непримерен савременом друштву знања, научно-техничког прогреса, слободе, демократије и владавине права. Јер, присуство аутономног, критичког интелектуалца у модерном полису кључ је слобде и демократије. Стога изгон зналаца и расуло интелектуалног хабитуса могу имати кобне последице за судбину нашег народа и државе.

Prof. dr Jovica Trkulja*

A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH INTO PHENOMENOLOGY OF OSTRACISM OF INTELLECTUALS IN SERBIA

Summary

In researching the persecution of intellectuals in Serbia, the author first stresses the phenomenon of ostracism of intellectuals, which has deep roots in the Serbian tradition. The above-mentioned ostracism merged nicely with the Bolshevik anti-intellectualism, which put forth systemic and systematic negation of the rule of law, independent art and free thinking. Political system in which the technology of political repression was well-developed, complex and efficient was in place in Serbia and Yugoslavia from 1945 until the end of 1990's. Ideological and political foundations of the repression were the rigid Communist ideology, the cult of Tito's personality, and activities of the Communist party and other associated social organisations. Army and police, as well as secret services as instruments of force, constituted the basis for repression. Normative and legalistic framework for the political repression was provided through the criminal codes and the judiciary that was in service of the regime, lacking independence. The author analyses 4 types of persecution of the intellectuals: 1) Persecution of the „nemies of the people”, 2) Court trials for „delicts of thought”, 3) Prohibition of books, newspapers, magazines, theatre plays, movies and TV shows, 4) „political cases” in cultural life. Since the causes, contents and manifestations of the above-mentioned cases of political repression and perse-

---

* Jovica Trkulja, PhD. Professor of Law, Faculty of Law University of Belgrade. This article is the result of research within the project *Perspectives of Implementation of European Standards in the Serbian Legal System* (179059), supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development.

cution of the intellectuals in Serbia have not been sufficiently researched in social sciences, the author calls for a critical re-assessment of authoritarian aspects of Serbian society in the past and a critical re-evaluation of our contemporary political and cultural history. The author stresses that ostracism of intellectuals is incompatible with a modern society of knowledge, scientific and technological progress, liberty, democracy and the rule of law. Presence of autonomous intellectual who is free to be critical is the key to freedom and democracy in the modern „polis”. Therefore, the persecution of those with knowledge and disruption of the intellectual habitat may have fatal consequences for the destiny of Serbian people and the state.

Key words: *Political repression in Serbia. Anti-intellectualism. – Ostracism of intellectuals. – Delict of thought. – Prohibition of scientific works and works of art. – Betrayal and self-compromization of the intellectuals.*